

Şapur Qasimi

(əvvəli ötən sayımızda)

Bu xüsusiyyət, elə bu alimlərin demək olar ki, böyük əksəriyyətinin yaradılmalı olan Ümumtürk Ədəbi Dilini ortağ türk dili adlandırmasından da bəlli olur. Hansı ki, yaradılmalı olan bu dil ancaq hələsinin öz şəxsi marağını təmin edəcək sahibkarların faiz hesabı ilə malik olduqları, satılmaq üçün istehsal olunan mal olmayıb, ucsuz-bucaqsız ərazilərdə başqa millətlərin əsarətinə düşərək şəxsi, milli maraqlarının vəhşicəsinə tapdalanaraq, iqtisadi-ictimai inkişafdan geri qalıb rəzil duruma düşən bütün dünya türklərini vahid, monolit millət və dövlət halında birləşdirməklə nəinki onların şəxsi və milli azadlıqlarını, eləcə də şəxsi və milli maraqlarını bütün dünyada etibarlı qoruya, sürətli iqtisadi-ictimai inkişafını təmin edə biləcək bir türk dövləti birliyinin yaradılmasının heç nə ilə əvəz olunması mümkün olmayan yeganə vasitə, Ümumtürk Ədəbi Dili kimi fəvqəladə əhəmiyyətli, millət üçün strateji bir məsələyə hətta məhəlli bir məsələ kimi yanaşılması yolverilməzdir. Keçmiş sovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda istedadlı dilçi alimlər mövcuddur. Bəla burasındadır ki, bu respublikaların hamısında bütün elmlərin inkişafının təşkili köhnə qaydada aparılır. Yəni, hər bir alimin aparacağı tədqiqatın mövzusu, onun çərçivəsi və maliyyələşdirilməsi "yuxarıda" təsdiq edilir. Alimlərin aldığı əmək haqqı və müstəqilliyi nəinki bu mövzunun çərçivəsindən kənara çıxmağa imkan verməməkdən başqa, heç onun minimum mövcudluğunu belə təmin etmir.

Yuxarılarda isə bu günə qədər nəinki milli strateji məsələlər haqqında düşünə bilən kadrlar demək olar ki, yox dərəcəsinədir, olanların da mövcud sistem ilə tutaşaraq qalib gəlmək şansı sifirə bərabərdir. Lakin hər halda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına dilçilik elmi-tədqiqat institutunun dilçi alimlərinin respublikada mövcud Azərbaycan ədəbi dilində olan və 1936-cı ildə respublikada mövcud olub ədəbi dilə daxil edilməyərək yaddaşlardan silinməyən, köhnə məxəzlərdə qalan türk sözlərini bir söz fonduna yığmağa gücləri çatır. Belə ki, bunun üçün institutun özündə xeyli materiallar, kənar mənbələri araşdırmaq üçün yetərinə yüksək səviyyəli təcrübəli və gənc mütəxəssislər var. Bir məsələni də gənc mütəxəssislərin nəzərinə çatdırım ki, bir sıra başqa millətlərin dilində də oturuşmuş xeyli türk sözləri mövcuddur. Xüsusilə bu fars, erməni, rus, hətta hind dillərinə aiddir. Ən çox türk sözləri isə fars dilindədir. Çox vaxt nəinki sadə vətəndaşlar, hətta fars dilinə yetərincə bələd olmayan, xüsusilə gənc dilçi mütəxəssislər fars dilində olan türk sözlərini fars kəlməsi olaraq qəbul edirlər. Bundan irəli gələn yanlışlıqları istisna etmək üçün elə həmin millətlərin nümayəndələrinin öz tədqiqat əsərlərindən də istifadə etmək çox səmərə verə bilər. Məsələn, fars millətinin dil tarixində ən görkəmli

alimlərdən biri hesab edilən Məhəmməd Moinin altı cildlik "Fars dilinin izahlı lüğəti"nə, ("Fərənqə Moin") baxdıqda fars dilində olan sözlərin 35 faizinin türk sözləri, 30 faizinə yaxın hissəsi ərəb sözləri, bir qədər də başqa dillərdən olan sözləri görürük. Erməni dilinə gəldikdə isə bu gün mətbəximizdən tutmuş musiqimizə əqədər xüsusilə Azərbaycan türklərinin xörəklərini mahnılarını, musiqi nümunələrinin hətta torpaqlarımızın qarşısına "erməni milli" sözlərini yapışdırmaqla bütün dünyaya təbliğ

Bu halda bu sözlərdən həmin hadisənin, prosesin müxtəlif durumlarını ifadə etmək üçün sistemləşdirmək olar ki, bu da ancaq ümumtürk ədəbi dilini zənginləşdirər. Başqa bir məsələ də, xüsusilə Türkiyə türkcəsində heyvanlara məxsus olan hal, hərəkəti ifadə edən bəzi sözlərin insanlarda olan oxşar hal və hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə edilməsidir. Məşhur müğənni Z.Xanlarova ilk dəfə Türkiyəyə qastrol səfərindən qayıdandan sonra televiziya müsahibəsində Türkiyədə onunla görüşənlərdən birinin ona "bir az mırıldı" deməsindən çox pərt olduğunu, lakin bunu onların "zümzümə et" mənasında işlət-

yətə qoyulan iri dəmir qapıları DARVAZA kimi, yeni şəkli bir qədər dəyişdirilmiş həmin fars sözünü işlədirik.

Müxtəlif türk dialektlərində eyni ümumi hərəkəti ifadə edən başqa-başqa sözlərin bəzilərinin insanların, bəzilərinin də heyvanların bu hərəkətlərinin müxtəlif hallarına şamil etməklə bu naqislikləri də aradan qaldırmaq olar. Türk dialektlərində bir çox hallarda kişi adlarına ə və ya a hərfi əlavə etməklə bu adın qadına məxsus olduğu bildirilir. Lakin konkret adam adı çəkilməyən, bütöv bir fikri ifadə edən cümlədə hadisənin iştirakçısının qadın və ya kişi cinsinə mənsubluğu bilinmir ki, bu da əlavə sua-

dan yaxa qurtarıb, özünün Böyük İqtisadiyyata, hərbi gücə, böyük mədəniyyətə, güclü inkişaf potensialına malik olan Böyük Millətə çevrilərək dünya nəhəngləri ilə sinə-sinəyə durub, söz sahibinə çevrilə bilmək imkanındır. Ümumtürk Ədəbi Dilinin yaradılıb bütün Türk Dövlətlərində, Türk Muxtar qurumlarında, başqa dövlətlərin tərkibində yaşayan türk toplumlarında tədris, tətbiq və təbliğ edilməsinin son nəticəsi bundan ibarətdir. Biz bu gün bunu etməsək gələcək nəsillərimizə qarşı ən böyük cinayət etmiş oluruq. Bu gün İran adlanan ölkənin sərhədlərindən on dəfələrlə çox bugünkü Hindistanın sərhədlərinin sonunadək

Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması niyə zəruridir və hansı qaydada yaradılmalıdır?

edən ermənilərin də başbilen mütəxəssisləri həqiqətdən qaçmağın axmaqlıq olduğunu bilərək erməni dilinin, musiqisinin, ədəbiyyatının çox hissəsinin türk millətinə məxsus olduğunu açıq etiraf etmişlər. Məsələn, Xaçatur Abovyan (1809-1848) yazır ki, – "Baxmayaraq ki, mən türklərə və onların dilinə nifrət edərəm, erməni dili türk dili olmadan mövcud ola bilməzdi. Bizim dilimizdə (erməni dilində – Ş.Q.) olan sözlərin yarısı türk və fars sözləridir. Erməni akademiki Raqiya Açıryan isə daha ətraflı məlumat verir. O yazır ki, – "Erməni dilində 4200-dən çox türk sözündən istifadə edilir. Hətta bizim xalqımız onların dilindən elə iş-taha gəlib ki, bizim bütün mahnılarımız, nağıllarımız, atalar sözlərimiz, bizim deyil, türklərindir".

Bunları ermənilərə bizim sübut etməyimizə heç bir zərurət yoxdur. Erməni başbilenləri özləri bunu etiraf edirlər. Bizim mütəxəssislərə isə onların istifadəsində olub, bizlərə unudurulan doğma türk sözlərini ayırır ümumtürk ədəbi dilinin tərkib hissəsinə qaytarmaq vəzifəsi qalır.

Digər bir məsələ də var ki, müxtəlif türk dialektlərində eyni hadisə, proses ifadə edən başqa-başqa sözlər də mövcuddur.

diklərini bildikdən sonra onlardan incikliyi qalmadığını söylədi. Ümumiyyətlə ulaşmaq, qonuşmaq kimi heyvanlara məxsus olan halları ifadə edən sözlərin insanlara da şamil edilməsi dilin kasadlığını sübut edir. Elə sözlərimiz də var ki, ədəbi dilimizə daxil edilib edilmədiyindən asılı olmayaraq maddi-texniki inkişafın nəticəsində dilimizdən kənarda qalaraq yaddan çıxır, ən yaxşı halda isə yeni nəsillər bu sözü öz həqiqi mənasına aid olmayan əşya, hadisə və s. şamil edirlər. Məsələn Şəkili müğənni Gülyanaq, Gülyaz bacılarından biri televiziya müsahibəsində dedi ki, – "Bizdə doqqaz heyətə deyirlər". Əvvəllər kənd heyətlərində indiki daş hasar əvəhinə çubuqdan hörülmüş çəpər olurdu. İndiki heyət qapısında olan dəmir darvazaların yerində isə 6-10 sm diametrlə çubuqları bir-birinə bərkidib heyətə xirdə və iribuyuzlu heyvanların girə bilməməsi üçün bir maneə qoyulurdu. Doqqaz həmin heyət qapısına deyilir. Respublikada ədəbi dilə isə DOQQAZ sözü əvəzinə fars sözü olan Darvaza – "Dər-baze" (Açıq qapı) işlədildiyindən DOQQAZ yeni nəsillərin söz lüğətindən çıxaraq, mənası da unudulub. Əvəzində isə bu gündə hə-

lin verilməsi zərurətini yaratmaqla dilin kasad və mükəmməl olmamasından xəbər verir. Məsələn; – "O məktəbə gedir". Rus dilində isə, – "Ona id[et] v şkolu" – deyərək məktəbə gedənin qadın cinsinə mənsub olması da əlavə suala ehtiyac yaranmadan məlum olur.

Mən peşəkar dilçi deyil, iqtisadçı olduğumdan Ümumtürk Ədəbi Dilinin yaradılmasından ancaq adi gözle görünən bəzi çatışmamazlıqları qeyd etdim. Dil isə çoxlarının təsəvvür etdiyi kimi sadə söz yığını olmayıb çoxsətiqəmli, çoxqatlı, həddən çox zərif məqamları olan çox mürəkkəb bir sistemdir. Xüsusilə dünyanın aparıcı dillərindən biri olmaq iddiasında olmaq istəyən hər bir dil, söz fondu etibarilə çox zəngin, hər hansı hal, hərəkətin konkret durumu müxtəlif sözlə ifadə edilən, sadə, dəqiq, yazı qaydaları (qrammatikası) və əlifbası sadə, asan dərk edilən, yığcam, oxunaqlı olmalıdır. Yazının sonunda bir daha hamıya xatırlatmaq istəyirəm ki, dilin Vahidliyi – Millətə Monolit Vəhdətidir.

Bu həm də, parçalanıb ayrılıqda kiçik, zəif, millətin, güclü iqtisadiyyatı, hərbi gücü olan, yad millətlərin təcavüz etməsinə real potensial naimzəd olmaq-

böyük imperya qurub öz dilinə biganə yanaşan türk şahları kimi təkə Azərbaycan da deil, bütün Türk Respublikalarında öz türkcəsinin ən mükəmməl, gözəl olduğunu əsas götürərək strateji milli maraqları nəzərə almadan öz dialektində olan türkcədən əl çəkmək fikrində olmadıqlarını bildirən dilçi alimər də var.

Türkün belə bir deymi var, – "Qarğaya dedilər ki, get dünyada ən gözəl quş balasını gətir, gəlib öz balasını gətirdi". İstisna edilmədən bu günə mövcud olan bütün türk dialektlərində hansı millətlərin inzibati və ya mənəvi əsarətində olmasından asılı olaraq öz dialektlərində hakim millətin çoxlu sayda oturuşmuş sözləri mövcuddur. Bu gün də Rusiyanın tərkibində olan türk toplumlarının dilində rus sözləri, Şimali-Cənublu Azərbaycan türklərinin dialektlərində ərəb, fars sözləri, Türkiyə türkcəsində ərəb, fars və digər millətlərin çoxlu sayda sözləri mövcuddur. Dillin gözəlliyi isə hansısa toplumun ona vərdiş etməsi ilə deyil, ilk növbədə onun zənginliyi və söz fondunun hamısı, ən azından mütləq əsəriyyətinin həmin millətə məxsusluğu ilə müəyyən edilir.

(ardı gələn sayımızda)